

ДОШКОЛЬНЕ ВІХОВАННЯ

8/94

ХЛОПЧИК І ДІВЧИНКА

ФОРМУВАННЯ СТАТЕВОРОЛЬОВИХ УЯВЛЕНЬ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анатолій ПАЛІЙ,

асп. Ін-ту психології АПН України

В сучасних психолого-педагогічних дослідженнях дедалі частіше робляться спроби розглянути процес формування особистості як представника конкретної статі, носія певних вихідних якостей, що визначають зміст поведінки індивіда як чоловіка або жінки, хлопчика чи дівчинки. Інтерес до цієї проблеми зумовлений не лише тим, що категорія статі — одна з найважливіших історико-культурних, соціальних і клінічних проблем, а насамперед тим, що сучасні вимоги індивідуального підходу до формування особистості не можуть бути виконані без урахування психологічної статі дитини.

Глянувши на новонароджених хлопчика або дівчинку, відразу ж визначаємо, хто з них хто, — нам видається, що розрізнити немовлят можна лише за статевими органами. Проте спеціальні дослідження показали: певні відмінності в їхній поведінці спостерігаються вже з перших днів життя.

Дівчатка в середньому більше сплять, у них слабкіші тактильні і больові почуття, ніж у хлопчиків. У три місяці виявляються нові специфічні ознаки: дівчатка краще утримують погляд при слуховому, а хлопчики — при зоровому заохоченні. На другому році життя, ще не виділяючи себе серед інших і не називаючи себе «Я», малюк уже знає — хлопчик він чи дівчинка, хоча спочатку це має лише суто позначальне значення. Отже, статі — перша категорія, у якій дитина усвідомлює себе як індивідуальність.

Формування статево-рольових уявлень виступає не тільки механізмом формування уявлень особистості про себе, а й способом фіксації на суб'єктивному рівні тих значущих для неї ставлень — до людей, речей, діяльності, які закріплюються у внутрішньому світі, стають певними цінностями. Однак було б неправильно вважати статево-рольові уявлення підостаючої особистості лише «носіями й акумуляторами» знань про себе. До будь-якого за своїм змістом знання дитини про саму себе входить і її самоставлення, що має емоційно-ціннісний характер. Таким чином, категорію статі слід розглядати як одну з домінуючих у структурі самосвідомості індивіда й особистості загалом. Статево-рольові уявлення, включені в структуру свідомості, безпосередньо впливають на когнітивну, ефективну і поведінкову сфери особистості.

Актуальність проблеми зумовлюється тим, що статево-рольові уявлення відіграють провідну роль у формуванні психологічної статі дитини. Неадекватність або низький рівень сформованості у дошкільному віці може згодом призвести до значних психічних відхилень (неврозів, акцентуацій, психопатичних проявів) у структурі свідомості, на що вказувала у своїх дослідженнях Е. Т. Соколова.

Спеціальними дослідженнями доведено, що ні хромосомний набір, ні внутрішні органи дітонародження, ні зовнішні геніталії не мають вирішального значення для формування статевої ролі людини. Встановлено: якщо при народженні статі дитини визначається неправильно і виховання будується за її рольофункціональними особливостями, то «переробити» психологічну статі, тобто домогтися відповідності статі психологічними методами (без хірургічного і гормонального втручання) можна тільки у перші два роки. Після цього періоду такі спроби спричиняють серйозні порушення у розвитку дитини (В. В. Столін, 1983).

Всупереч усталеним уявленням, що статеві приналежності індивіда є суто біологічним явищем, статеві ідентичність, тобто усвідомлення себе особою певної статі, — це складний біосоціальний процес, у якому поєднуються онтогенез, статеві соціалізація і розвиток самосвідомості. Сутність статевої диференціації полягає у становленні психологічної статі, що ґрунтується на статево-рольовому самоставленні і ціннісних орієнтаціях статевої позиції особистості, яка реалізується у спілкуванні і діяльності (В. В. Абраменкова, 1987; І. С. Кон, 1981).

Поняття ролі як соціальної функції особистості ввів Дж. Мід. Під статевою роллю розуміють систему стандартів, нормативів, яких людина повинна дотримуватися, щоб її визнавали

хлопчиком (чоловіком) або дівчинкою (жінкою). Найпростіша модель стате-ролей, як і відмінностей, побудована на альтернативному принципі «або — або». Поступальний крок у розумінні стате-ролей зробила С. Бем, (1974), яка запропонувала тест маскулінності і фемінності. Тест відрізнявся від попередніх тим, що будувався на уявленнях про маскулінність і фемінність як про незалежні виміри особистості. Він поділяв чоловіків і жінок на чотири групи: маскулінність; фемінність; недиферентність; андрогінність.

Було доведено, що зазначені якості починають активно формуватися і проявлятися уже в дошкільному віці під впливом і в процесі статевої соціалізації. Тому важливим завданням є дослідження умов, факторів і засобів статево-рольової орієнтації і статевого виховання дошкільників. Неадекватну орієнтацію дітей можна виявити, спостерігаючи за ними в ході спілкування, міжособистісної взаємодії, діяльності. Інформативними, зокрема, можуть бути такі ознаки:

1. Вибір ігор та іграшок. Саме по собі те, що хлопчик грається ляльками, а дівчинка — машинами, ще не повинно насторожувати. Але коли дитина помітно віддає перевагу іграшкам протилежної статі і відмовляється від «звичних» для своєї, це вже слугує серйозною інформацією для визначення статево-рольових відхилень.

2. Вибір ролей в іграх. Неадекватну статево-рольову орієнтацію дитини засвідчать факти переважання вибору ролей, нетипових для даної статі. Так, у грі в сім'ю Сашко К. (5 р. 2 міс.), коли «мама» пішла до магазину, сказав: «Тепер я буду мамою і сам зварю їсти».

3. Спілкування з однолітками. Діти можуть вільно вибирати партнерів у грі і спілкуванні. Інформативним є те, коли дитина вибирає партнерів протилежної статі, будучи в цьому спілкуванні такою ж, як вони.

4. Спілкування з дорослими. Фемінні хлопчики полюбують бути серед жінок, слухати їхні розмови, у товаристві чоловіків укорюються, а маскулінні дівчатка віддають перевагу чоловічому товариству; існує дитяча любов до жінок.

5. Прагнення до зміни зовнішності. Бажання бути схожим на особу протилежної статі, невдоволення рисами свого обличчя, кольором волосся, зачіскою. Тут слід відрізнити невдоволення своїм образом фізичного «Я» від неадекватної статево-рольової орієнтації.

6. Невдоволення своєю соціальною роллю. Проявляється у вихвалянні переваг стилю життя іншої статі, у бажанні змінити свою природну статі, ім'я, стиль поведінки.

7. Фантазії, мрії, сновидіння. У них дитина може виступати у притаманних іншій статі ролях. Час від часу це буває з кожним, але регулярне повторення є відхиленням від норми.

8. Творчість. На прохання намалювати людину фемінний хлопчик швидше зобразить дівчинку, а маскулінна дівчинка — хлопчика.

9. Стиль поведінки. Фемінні хлопчики при цілком маскулінній зовнішності відрізняються плавними рухами; маскулінні дівчатка у рухах різкуваті.

Кожна з цих ознак сукупно чи окремо ще не свідчить про статево-рольові відхилення: у деяких хлопчиків учені фіксували такі явища у 5—8 років, але з входженням у період статевого дозрівання вони заступалися чіткою маскулінною поведінкою. Тож припустили, що це кризовий етап розвитку, пов'язаний зі зміною середовища впливу. Припущення було підтверджене й уточнене: саме такі кризи спостерігаються у хлопчиків, які виховуються вдома переважно серед жінок. Але водночас такий підхід не пояснює маскулінності дівчаток, які виховувалися в аналогічних сім'ях, і, чому у деяких фемінних хлопчиків і маскулінних дівчаток неадекватна статево-рольова орієнтація зберігається у підлітковому та юнацькому віці...

На нашу думку, це пояснюється різними рівнями сформованості і стійкості неадекватних статево-рольових уявлень та орієнтацій. Тому виявлення в ранньому віці таких аномалій і своєчасна корекція їх є важливим елементом статевого виховання дітей дошкільного віку.

Говорячи про статеві ролі та статево-рольову ідентичність, не можемо обійти увагою кілька теорій, які відбивають різні сторони цього процесу.

Теорія моделювання. Згідно з поглядом З.Фрейда дитина неусвідомлено ідентифікує себе з одним із батьків своєї статі й імітує його поведінку. Пізніше моделювання пов'язують з імітацією поведінки не тільки батьків, а й інших людей. За доказ береться те, що діти справді найчастіше орієнтуються на дорослих своєї статі. Залишається невідомим, чому ж усе-таки вони віддають перевагу ідентифікації себе з тією чи іншою статтю.

Пізнавальна теорія. Дитина сприймає себе в процесі соціалізації спочатку як хлопчика або дівчинку, потім пізнає пов'язану зі статтю поведінку і прагне поводитися відповідно до своєї статі.

Теорія соціального навчання. Вирішальне значення надається механізмам заохочення та осуду. У хлопчиків заохочують маскулину поведінку і засуджують фемінну; у дівчаток — навпаки.

В останніх двох теоріях можна виділити й слабке місце, адже багато відмінностей у поведінці і хлопчиків, і дівчаток не є результатом навчання й научіння, а часто-густо формуються як протидія.

Мовна теорія. Інформація, яку сприймає дитина (мова, тембр, ритміка, жести і дотики), сигналізує про статево-рольову приналежність і впливає на вибір об'єкта наслідування і научіння.

Оскільки на ранніх етапах розвитку дитини провідну роль відіграє права півкуля мозку, яка забезпечує цілісне й неусвідомлене сприймання інформації, міра об'єктивності цієї теорії досить висока.

Теорія стадійності. Підкреслюються не механізми статевої диференціації свідомості, а закономірності її розвитку в часі з початку засвоєння стандартів соціальної поведінки й навчання статево-специфічній поведінці; пізніше зіставлення себе з іншими, усвідомлення невідворотності своєї статі і дотримання її правил відбуваються вже за внутрішніми, а не за зовнішніми мотивами.

Нагромадження цих теорій, не може, однак, розкрити сутність проблеми — глибокий аналіз можливий лише з урахуванням того, що дитина входить у життя з певними вродженими програмами розвитку, із психофізіологічними та статевими відмінностями.

Якщо психофізіологічні відмінності у дітей спостерігаються вже в період новонародженості, то перші статеві відмінності у поведінці хлопчиків і дівчаток помітні, за даними С. Гольтберга і М. Левіса (1969), — лише у 12—14 місяців, що є результатом впливу навколишнього середовища. Поступово у процесі соціалізації, порівнюючи себе з іншими хлопчиками і дівчатками, отримуючи пояснення, дитина довідується, що хлопчики носять штани, а дівчатка — плаття; хлопчики граються машинами, а дівчатка — ляльками і т. д. До появи у мові займенника «Я» діти вже знають свою стать, розрізняють щодо цього інших людей, знають про деякі відмінності у вимогах до ігор, занять, стилю поведінки хлопчиків і дівчаток.

Про поверховість, нестійкість цих уявлень свідчить сприймання дітьми до трьох років своєї статі як чогось непостійного, що може бути змінено. Наприклад, неслухняний хлопчик у три роки стишується при обіцянці перетворити його в дівчинку, тоді як у п'ять років уже сміється у відповідь. Такий стан речей не означає, що статево-рольова орієнтація дітей у віці до трьох років недоцільна. Навпаки, спілкуючися з малюком, треба підкреслювати його статево-рольову приналежність через зовнішні атрибути (одяг, іграшки), поведінку, діяльність. Саме в ранньому віці формуються передумови статевої диференціації і статево-рольові уявлення.

З переходом у дошкільний вік (4-й—5-й роки життя) активно формуються статева ідентичність, тобто усвідомлена приналежність до певної статі. Дитина вже розуміє, що стать — це назавжди, і хлопчик, коли виросте, буде чоловіком, татом, а дівчинка — жінкою, мамою.

Водночас із статевою ідентичністю формуються також статева диференціація — установа психологічної статі дитини, що ґрунтується на статево-рольовому самоставленні і ціннісних орієнтаціях статево-рольової позиції особистості, реалізовуваної у спілкуванні і діяльності. З виникненням сюжетно-рольових ігор ці процеси набувають характеру так званих соціо-сексуальних ігор, класичними зразками яких є ігри в сім'ю та у «доньки-мами».

На 6-му році життя і в хлопчиків, і в дівчаток головними ознаками відмінності статі є одяг, волосся, голос, обличчя: «Впізнаю по обличчю», «У хлопчиків голос не такий».

Діти 7-го року життя частіше заважають силу хлопчиків і слабкість дівчаток, відмінності у їхній поведінці.

Саме в дошкільному віці активно формуються статево-рольові уявлення і статева диференціація, закладаються відповідні ціннісні орієнтації. На думку психіатра і сексopatолога А. М. Сведоша, упушення або блокування цієї сторони психосексуального розвитку в дошкільному віці призводить до серйозних сексуальних порушень у дорослому віці. Переважна більшість дослідників цієї проблеми підкреслює, що зміна статево-рольової поведінки після 5—6 років практично неможлива (В. Е. Каган, 1991).

Статева диференціація набуває психологічної сутності для особистості лише тоді, коли входить у її діяльність, особливо у спільну з іншими. Зміст діяльного підходу до проблеми статевої диференціації саме й полягає у визначенні місця і ролі спільної діяльності у становленні психологічної статі як у контексті онтогенетичного розвитку індивіда, так і в історико-культурному аспекті формування та функціонування відповідних норм і зразків статево-рольової поведінки.

Зрозуміло, сам процес соціалізації, зокрема статевої, здійснюється насамперед у системі «дитина — дорослий». Однак статево-рольові об'єднання «дитина — дитина», які значно пізніше входять у цей процес, без сумніву, є важливим інструментом статевої соціалізації.

«Дитяче суспільство» наділене специфічними функціями у формуванні психологічної статі дитини. У спільній діяльності «на рівні» уточнюються її дії згідно зі статево-рольовою позицією, встановлюються психологічні відмінності статево-рольової поведінки (І. С. Кон, 1981). Міжособистісні взаємини дітей у групі своєї статі не однакові в різних умовах спільної діяльності і на різних етапах онтогенезу мають свої історико-культурні детермінанти. Якщо для хлопчиків (5—6-річних) група однолітків своєї статі є референтною, то для дівчаток таким є дорослий. На думку І. С. Кона, справжньою причиною встановлених відмінностей є не статева приналежність сама по собі, а ті відмінності в соціальному статусі і статево-рольовій позиції, які зумовлені історично складеними формами взаємин чоловіків і жінок, і які знайшли своє відображення у сучасних дошкільниках.

Отже, на прояви міжособистісних стосунків впливає історично складений спосіб життя, спілкування і взаємини індивідів залежно від їхньої статевої приналежності.

Кожний віковий період, пов'язаний з етапом становлення психологічної статі дитини, має свою особливу сензитивність до зовнішніх впливів. Разом з тим, формуючися на основі статево-рольових стереотипів масової свідомості, психологічна стать особистості на різних етапах онтогенезу не може не зазнавати впливу історико-культурних, етнічних особливостей — традицій, звичаїв. Це означає, що кожний віковий етап актуалізує той чи інший пласт соціогенезу міжособистісних взаємин.

Таким чином, здійснений аналіз переконує у неоднозначному характері поведінки дітей відповідно до статевої приналежності на різних ступенях онтогенезу. За її зміною окреслюються помічені Л. С. Виготським лінії розвитку особистості: від соціального до індивідуального; від зовнішньо-опосередкованих спільною діяльністю дітей ставлень до внутрішньо-неопосередкованих, особистісно-усвідомлених.

Експериментальні дані, отримані в групах дошкільного віку, свідчать, що показники міжособистісних гуманних взаємин дівчаток в усіх ситуаціях спільної діяльності нижчі, ніж у хлопчиків, тобто вони більш «егоїстичні». Разом з тим дівчатка показують вищий рівень соціальної відповідальності. У дівчаток і хлопчиків спостерігаються також відмінності в орієнтаціях на соціальні об'єкти.

Практично всі дослідники підкреслюють виняткову роль сім'ї у формуванні статево-рольових уявлень і статевої диференціації. Дитина щодня спостерігає стосунки батьків, їхнє ставлення до дітей. Оскільки у дошкільників переважають механізми наслідування, відбуваються інтенсивне засвоєння статево-рольових форм поведінки, нагромадження відповідного досвіду.

Отже, формування статево-рольових уявлень є важливим завданням статевого виховання дошкільників. Ігнорування цієї проблеми батьками і вихователями або відпускання її на самоплив призводить до серйозних порушень у психосексуальному розвитку в дорослому віці.

Від редакції. У наступній публікації автор подасть конкретні методики вивчення статево-рольових уявлень дітей з метою їх корекції.